

نقش شهرهای کوچک در سازمان فضایی و توسعه منطقه‌ای (مورد مطالعه: استان آذربایجان شرقی)

صیاد ایرانی‌هریس*^۱، دکتری جغرافیا و برنامه‌ریزی شهری، گروه ژئوپلتیک، پژوهشکده امنیت ملی، دانشگاه عالی دفاع ملی، تهران، ایران.
مهدی مجیدی، کارشناس ارشد گروه جغرافیا و برنامه‌ریزی شهری، دانشکده برنامه‌ریزی و علوم محیطی، دانشگاه تبریز، تبریز، ایران.
حیدر خیرالهی، کارشناس ارشد گروه جغرافیا و برنامه‌ریزی شهری، دانشکده علوم انسانی، واحد علوم و تحقیقات، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران.

پذیرش نهایی: ۱۳۹۹/۳/۱۵

تاریخ دریافت: ۱۳۹۹/۱/۲۹

چکیده

جایگاه و تأثیر سلسله مراتبی شهرهای کوچک در شبکه شهری منطقه می‌تواند موجب توزیع متعادل جمعیت و جلوگیری از تمرکز آن گردد. شهرهای کوچک باعث ایجاد زمینه‌های مختلف اقتصادی و اجتماعی در حوزه محلی شده و به تبع آن کاهش مهاجرت‌ها و تغییر جهت آنها از نواحی و کانون‌های شهری بزرگ‌تر را در پی خواهد داشت. همچنین این شهرها با ایفای نقش بازار مرکزی حوزه نفوذ روستایی، ضمن ارائه خدمات؛ محرک مهمی در تقویت و استحکام اقتصادی نواحی روستایی پیرامون قلمداد می‌شوند. هدف این مقاله بررسی عملکرد شهرهای کوچک در توسعه فضایی استان آذربایجان شرقی است. روش تحقیق توصیفی - تحلیلی بوده و برای بررسی نقش شهرها از مدل‌های کمی استفاده شده است. مدل‌های جمعیتی نشان می‌دهد که شهرهای کوچک استان از توان کشش‌پذیری جمعیتی برخوردار بوده است. همچنین مدل‌های اقتصادی حاکی از آن است که در بیشتر این شهرها بخش خدمات بیشترین میزان اشتغال را به خود اختصاص داده است و شهرهای کوچک استان در طی دوره ۸۵-۱۳۷۵ در بخش صنعت رشد نسبتاً بالایی را نشان می‌دهند.

واژگان کلیدی: شهر کوچک، توسعه منطقه‌ای، شبکه شهری، سازمان فضایی، استان آذربایجان شرقی.

* نویسنده مسئول Email:s.irani83@yahoo.com

نحوه استنادی به مقاله:

ایرانی‌هریس، صیاد، مجیدی، مهدی و خیرالهی، حیدر (۱۳۹۹). نقش شهرهای کوچک در سازمان فضایی و توسعه منطقه‌ای (مورد مطالعه: استان آذربایجان شرقی). مطالعات جغرافیایی مناطق کوهستانی. سال اول، شماره ۱ (۱). صص ۴۵-۵۸. Doi:10.29252/gsma.1.1.45

۱. مقدمه

در دیدگاه‌های تبیین‌کننده فرآیند توسعه منطقه‌ای، موضوع توازن در توسعه و آرایش متعادل فعالیت‌ها در فضا، از اهمیت خاصی برخوردار است. در بحث تمرکز زدایی یکی از پایه‌ای‌ترین مباحثی که مطرح شده لزوم نگرش به بخش‌های میانی سکونتگاه‌هاست که در این میان شهرهای متوسط نیازمند توجه ویژه‌ای هستند (حاتمی‌نژاد و همکاران، ۱۳۹۰: ۴). عدم تعادل‌های بین منطقه‌ای سبب عدم تعادل‌های جمعیتی بین سکونتگاه‌های روستایی و شهری و در نتیجه رشد شتابان شهرهای بزرگ از یکسو و محدودیت روزافزون نقاط روستایی از سوی دیگر شده است (قدیری-معصوم و همکاران، ۱۳۹۳: ۶۴). طرفداران شهرهای کوچک جنبه‌هایی از اهمیت این سکونتگاه‌ها را به عنوان مراکز خدمات منطقه‌ای در توسعه روستایی مطرح می‌کنند و بر ایجاد سلسله مراتب منسجم سکونتگاهی و نیز اثرات توزیع و رخنه به پایین تأکید دارند (نوری، ۱۳۸۸: ۶۸). طرفداران شهرهای کوچک که شاید بتوان آنها را مخالفان شهرهای بزرگ دانست، توسعه کشاورزی و صنعتی از یکدیگر جدا نمی‌دانند و بر اهمیت مراکز شهری کوچک به لحاظ اقتصادی تأکید می‌کنند. این شهرها، در برقراری ارتباط بین مناطق روستایی با بازارهای داخلی و بین‌المللی نقش مهمی دارد و فرصت‌های شغلی غیر کشاورزی را برای جمعیت روستایی فراهم می‌کنند (میکانیک‌ی و همکاران، ۱۳۹۸: ۲۰).

با رشد سریع شهرهای بزرگ و بروز مسائل وابسته به کمبود بناهای مسکونی و بالا رفتن میزان بیکاری توسعه شهرهای بزرگ یکی از مسائل و مشکلات بزرگ نظام شهرنشینی و از سویی عدم تعادل‌های منطقه‌ای بشمار می‌آید زیرا همزمان با رشد و گسترش کلانشهرها امکان توسعه شهرهای کوچک پیرامونی تکوین نمی‌یابد با روشن‌تر شدن جایگاه مراکز شهری کوچک در سطوح پایین سلسله

مراتب شهری و نقش‌آفرینی که می‌توانند در توسعه منطقه‌ای داشته باشند، اکنون این شهرها در کانون گفتمان‌های علمی درون و بیرون از کشور می‌باشند به گفته‌ای دیگر این نقاط به عنوان کانون‌های توانمند همسو با رشد و توسعه مناطق روستایی به پیش کشیده شده‌اند (ابراهیم‌زاده و همکاران، ۱۳۹۳: ۴). جذب مهاجران در شهرهای کوچک، کاهش در افزایش جمعیت شهرهای بزرگ به وجود می‌آورد و بیشتر چالش‌های موجود برای این گروه از شهرها را کاهش خواهد داد. از سوی دیگر فراهم نمودن زیرساخت‌ها و بسترهای مورد نیاز برای شهرهای کوچک، سیستم و آرایش سلسله مراتب سکونتگاهی کشورهای در حال توسعه را به اندازه و موزون می‌سازد و ادامه این روند بر توسعه اجتماعی-اقتصادی در سطوح ملی، نقش آفرینی خواهد داشت (نصیری، ۱۳۹۰: ۱۲۰). تا جایی که این گونه شهرها نقش بسیار کلیدی در شکل‌گیری و توسعه روستاهای مرکزی و یا مراکز رشد روستایی و روند رشد و توسعه روستاهای حوزه نفوذ به دوش دارند. زیرا با فراهم آوردن خدماتی در زمینه برپایی بازار، فراهم سازی نهاده‌های کشاورزی مانند کود و ماشین‌افزار کشاورزی، خدمات شهری همچون امکانات آموزشی و یادگیری، مراقبت‌های پزشکی و غیره را برای روستاهای پیرامون خود فراهم می‌آورند (ابراهیم‌زاده و همکاران، ۱۳۹۳: ۴). شهرهای بزرگ با عدم پیوستگی کامل با شهرهای میانی و کوچک از بالاترین توان رشد برخوردار بوده و اکثر سطوح عالی خدماتی، اجتماعی و اقتصادی را به خود اختصاص داده‌اند. در عین حال شهرهای کوچک با ارتباط ضعیف با جوامع پائین‌تر از خود به صورت فضاهای پیرامونی، حاشیه‌ای و وابسته درآمده و توان کافی برای به زیر پوشش درآوردن فضاهای ملی را ندارند (صفرعلی‌زاده، ۱۳۸۵: ۴).

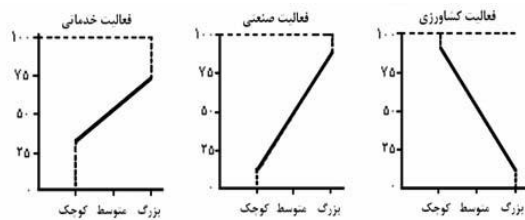
آذربایجان شرقی را در سازماندهی فضایی و توسعه منطقه‌ای مورد تجزیه و تحلیل قرار دهد.

نقش مراکز شهری کوچک و میانی در توزیع خدمات و کالا، قلب برنامه‌ها و سیاست‌های مرکز رشد و مکان مرکزی است. در چارچوب نظریات مکان مرکزی، این نقش بر روی مفهوم سلسله‌مراتب سکونتگاه شهری بین‌انگذاری شده است، یعنی اندازه شهر نقش کلیدی در نوع خدماتی که توسط مراکز شهری متفاوت ارائه می‌شود دارد، اما شواهد تجربی این موضوع را تأیید نمی‌کنند که اندازه مراکز شهری ربطی به نقش اقتصادی در ارتباط با مناطق پیرامون خود داشته باشند؛ به این دلیل که اندازه شهر، بسیار کم می‌تواند ویژگی ساختار اقتصادی و پتانسیل‌های منطقه و ارتباطات بین مراکز شهری و مناطق روستایی اطرافشان را بیان می‌کند بنابراین دو عامل تأثیرگذار دیگر را باید برای نوع خدماتی که در شهرهای کوچک به عنوان فراهم کننده خدمات و کالا برای مناطق روستایی هستند، در نظر گرفت: الف) ویژگی فعالیت‌های اقتصادی روستا، سطوح درآمدی و قدرت خرید جمعیت روستایی ب) ظرفیت مؤسسات محلی برای توسعه و توزیع خدمات (زبردست، ۱۳۹۳: ۱۱).

فنی (۱۳۸۴) در مقاله‌ای در مورد شهرهای کوچک استان خوزستان به نتایج زیر دست یافت؛ اول اینکه شهرهای کوچک می‌توانند به توزیع کارکردهای اقتصادی متناسب با ساختار شهری و جمعیتی خود اقدام کنند و لذا در بهبود و توسعه منطقه و حوزه نفوذ خود مؤثر واقع شوند. و دوم هم اینکه، شهرهای کوچک در جذب و اسکان سرریز جمعیتی و به دنبال آن متعادل کننده جمعیت استان می‌توانند تأثیرگذار باشند (فنی، ۱۳۷۸: ۴۹). همچنین، طالب‌زاده (۱۳۸۴) در پایان‌نامه‌ای با عنوان نقش شهرهای کوچک در توسعه فضایی استان آذربایجان غربی دریافت که ۱: عدم وجود نقش شهرهای کوچ در توزیع متعادل و متوازن

استان آذربایجان شرقی نیز در نیم قرن اخیر از این قاعده مستثنی نبوده و رشد شتابان شهرنشینی و افزایش شهرها و جمعیت شهری آن سرعت بیشتری یافته است. شهر تبریز به علت جاذبه‌های فرهنگی و تفریحی، موقعیت مناسب اقتصادی، سیاسی و تاریخی و همچنین به دلیل اجرای برنامه‌های صنعتی و سرمایه‌گذاری‌های دولتی در چند دهه اخیر جاذب جمعیت بوده و رشد و گسترش وسیع یافته است. برهم خوردن تعادل و توازن و گسیختگی پیوند فضایی کانون‌های زیستی و ساختارهای شهری باعث پدیدار شدن معضلات و تنگناهای زیادی شده است (زنگی‌آبادی، ۱۳۸۶: ۴۷). در همین راستا عده‌ای از محققان براین عقیده‌اند که در برنامه‌ریزی توسعه منطقه‌ای بر پویایی شهرهای کوچک تأکید شود زیرا به علت وجود امکانات و خدمات فراوان مقصد نهایی اغلب مهاجران شهرهای کوچک نواحی روستایی، شهرهای بزرگ است ولی در صورت تأمین امکانات در این شهرها جذب مهاجران در شهرهای کوچک باعث کاهش در افزایش جمعیت شهرهای بزرگ شده و مسائل این شهرها را تعدیل می‌کند. بدین ترتیب شهرهای کوچک با در اختیار داشتن سهم قابل توجهی از عوامل تولید و سرمایه‌گذاری‌ها، نیروی انسانی و جمعیت منطقه باعث شکوفایی ناحیه پیرامونی خود می‌گردد و بدین وسیله هم می‌توان از تمرکز فضایی مناطق کاست و هم به تعادل موزون در سطح منطقه دست یافت. این امر در صورتی تحقق خواهد یافت که شهرهای کوچک به امکانات و خدمات، اشتغالزایی، آم‌زش، بهداشت و درمان، ساختارهای زیربنایی و سایر امکانات رفاهی و مورد نیاز نواحی روستایی اطراف مجهز شده باشند (طالب‌زاده، ۱۳۸۴: ۴۵). مقاله حاضر سعی دارد تا با بهره‌گیری از مدل‌های کمی و آمارهای جمعیتی و اشتغال، نقش شهرهای کوچک استان

آن فعال‌اند. شهرهای کوچک با افزایش تدریجی اندازه‌شان از سهم مشاغل مربوط به کشاورزی کاسته شده و بر سهم فعالیت‌های دیگر از گروه صنعتی و خدماتی افزوده می‌شود. این جریان بطور بالعکس نیز می‌توان مشاهده کرد. فعالیت‌های بخش خدمات به دلیل پیچیدگی ماهوی خود از ویژگی‌های بارزی چون بخش صنعت و کشاورزی بخصوص از جنبه کالبدی برخوردار نیست و به همین سبب در تغییر اندازه شهر با وضوحی مشابه بخش‌های دیگر شرکت نمی‌کند. در شهرهای کوچک به نسبت سهمشان از جمعیت، سهم کمتری از فعالیت و اشتغال صنعتی را تاکنون دریافت کرده‌اند. این امر موجب رکود نسبی در این گروه از شهرها می‌شود. این رکود که انگیزه ایجاد نهادهای لازم برای رشد اقتصادی را از بین می‌برد تمایل به سرمایه‌گذاری را کاهش داده و رونق اقتصادی مورد انتظار را منفی می‌کند (امکچی، ۱۳۸۳: ۱۷).

شکل ۱. رابطه بین اندازه شهر و فعالیت‌های اقتصادی.

منبع: باقری، ۱۳۷۵

۲. روش تحقیق

هدف از این پژوهش بررسی نقش شهرهای کوچک در استان آذربایجان شرقی است روش تحقیق توصیفی - تحلیلی و از نوع کاربردی است. جامعه آماری ۶ شهر کوچک ۲۵ تا ۵۰ هزار نفری می‌باشد که داده‌های آن از طریق نتایج سرشماری‌های نفوس و مسکن، آمارنامه‌های استانی و همچنین از گزارشات سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی جمع‌آوری و استخراج شده است. از طریق مدل‌های

جمعیت در سطح استان ۲: موفقیت مطلوب شهر ماکو از نظر شاخص‌های توسعه شهری در میان سایر شهرهای کوچک و ۳: عدم موفقیت شهر ماکو در ارائه امکانات و خدمات شهری به نواحی پیرامون.

گروهی از محققین معتقدند که یک اندازه بهینه برای شهر وجود ندارد، بلکه باید یک نظام بهینه توزیع شهری را مورد بررسی قرارداد که در آن صورت اندازه‌های گوناگونی از شهر وجود دارد که با توجه به محل آن در نظام توزیع شهری می‌تواند در حد مطلوب باشد (درکوش، ۱۳۷۲: ۸۳). سازمان ملل در بررسی شهرهای جهان نرم جمعیتی شهرهای کوچک را بدون در نظر گرفتن فعالیت‌های تولید و خدمات شهر ۲۵ تا ۵۰ هزار نفر بیان کرده است (طالب‌زاده، ۱۳۸۴: ۱۹۱). در تعریف دیگری هم، شهرهای کوچک به عنوان هسته‌های سکونتگاهی بین ۵ تا ۲۰ هزار نفر مطرح شده است (بهیشنا نادا، ۱۹۹۵). در تعیین اندازه شهرهای ایران آن‌ها را براساس جمعیت به پنج طبقه تقسیم نموده‌اند که شهرهای کوچک در این تقسیم‌بندی جمعیت کمتر از ۵۰ هزار نفر را شامل می‌شود (امکچی، ۱۳۸۳: ۱۷).

در این تحقیق منظور ما از شهرهای کوچک شهرهایی است که جمعیتی بین ۲۵ تا ۵۰ هزار نفر دارند. اصولاً نوعی ارتباط قوی بین اندازه شهر و نوع فعالیت عمده و تنوع عملکردهای موجود در آن را می‌توان جست و جو کرد. شهرها با تغییر در اندازه‌شان از نظر نوع غالب فعالیت اقتصادی و ترکیب فعالیت‌ها دچار تحول می‌شوند. با تغییر موقعیت شهر از تعلق به گروه شهرهای کوچک تا شهرهای بزرگ نوعی کاهش تدریجی در سهم مشاغل کشاورزی و افزایش تدریجی در سهم مشاغل صنعتی می‌توان مشاهده کرد. شهرهای کوچک بیشتر در فعالیت‌های کشاورزی و خدمات وابسته بدان و شهرهای بزرگ در فعالیت‌های صنعتی یا خدمات وابسته به

شهرستان می‌باشد. ۷۰/۴ درصد جمعیت در مناطق شهری و ۲۹/۶ درصد در مناطق روستایی و غیر ساکن زندگی می‌کنند. افزایش سهم شهرنشینی ناشی در دوره‌های اخیر ناشی از عواملی مثل تبدیل روستاهای بزرگ به شهر، اتصال روستاهای مجاور به شهرها و مهاجرت روستائینان به شهرها می‌باشد. کلانشهر تبریز با یک میلیون و ۷۷۳ هزار و ۳۳ نفر حدود ۴۲ درصد جمعیت استان را به خود اختصاص داده است. با بررسی آخرین آمار استان شهرستان اسکو (نزدیک ترین شهرستان به تبریز) با ۳۲ درصد افزایش جمعیت و پس از آن مراغه با ۸ درصد بیشترین افزایش جمعیت استان را به خود اختصاص داده اند. تبریز نیز با افزایش حدود ۷۸ هزار نفری بالاترین میزان مطلق افزایش جمعیت میزان را به خود اختصاص داده است (وزارت تعاون، کار و رفاه اجتماعی، ۱۳۹۵: ۳). شکل (۲) موقعیت جغرافیایی شهرهای مورد مطالعه پژوهش را نشان می‌دهد.

۳. یافته‌های تحقیق

ارزیابی عملکرد جمعیتی شهرهای کوچک در سطح استان

براساس قانون مرتبه - اندازه، جایگاه و رده‌بندی تعادلی یا عدم تعادلی استقرار شهرهای استان بررسی می‌شود (حکمت‌نیا، ۱۳۸۵: ۱۹۱). بطوری که اگر شهرهای استان را براساس میزان جمعیت مرتب کنیم در این صورت جمعیت شهر دوم استان باید $\frac{1}{2}$ جمعیت شهر اول و جمعیت شهر سوم $\frac{1}{3}$ جمعیت شهر اول باشد که به این ترتیب تا آخرین شهر بررسی می‌شود. در سطح استان بررسی‌ها حاکی از این است که شهر اول استان در سال ۱۳۵۵، ۹،۱۷ برابر شهر دوم یعنی مراغه بوده و ۵ سال بعد یعنی سال ۱۳۹۰ با روند صعودی خود به ۹،۲۱ برابر رسیده است که این عدم تعادل و پدیده نخست شهری شدیدی را نشان می‌دهد. در مورد شهرهای کوچک استان این پدیده عدم تعادل چشمگیری را نشان می‌دهد.

جمعیتی چون مدل مرتبه - اندازه^۱، مدل آنتروپی^۲ و ضریب کشش‌پذیری^۳، جایگاه شهرهای کوچک را در نظام شهری استان مورد بررسی قرار داده و سپس با بهره‌گیری از مدل-های اقتصادی چون مدل پایه اقتصادی^۴ و روش تغییرسهم^۵ به ارزیابی توان اقتصادی شهرهای کوچک در توسعه منطقه‌ای استان پرداخته شده است.

نحوه محاسبه ارزیابی عملکرد جمعیتی شهرهای کوچک

$Pr = \frac{p1}{rb}$ جمعیت مدلی = $p1$ جمعیت نخستین شهر منطقه = rb مرتبه هر یک از شهرها از نظر تعداد جمعیت

مدل آنتروپی طبق فرمول ذیل محاسبه می‌شود

$$H = - \sum Pi - \ln pi \quad P = \frac{xi}{\sum xi} n$$

$$G = H / \ln k$$

مدل تغییر سهم به صورت زیر محاسبه شده است (زیاری،

۱۳۸۱: ۴۷)

$$A = \frac{ER85}{ER75} - 1$$

ER = کل اشتغال در اقتصاد مرجع

$$B = \frac{Ei85}{Ei75} - \frac{ER85}{ER75}$$

Ei = اشتغال در بخش A در اقتصاد مرجع

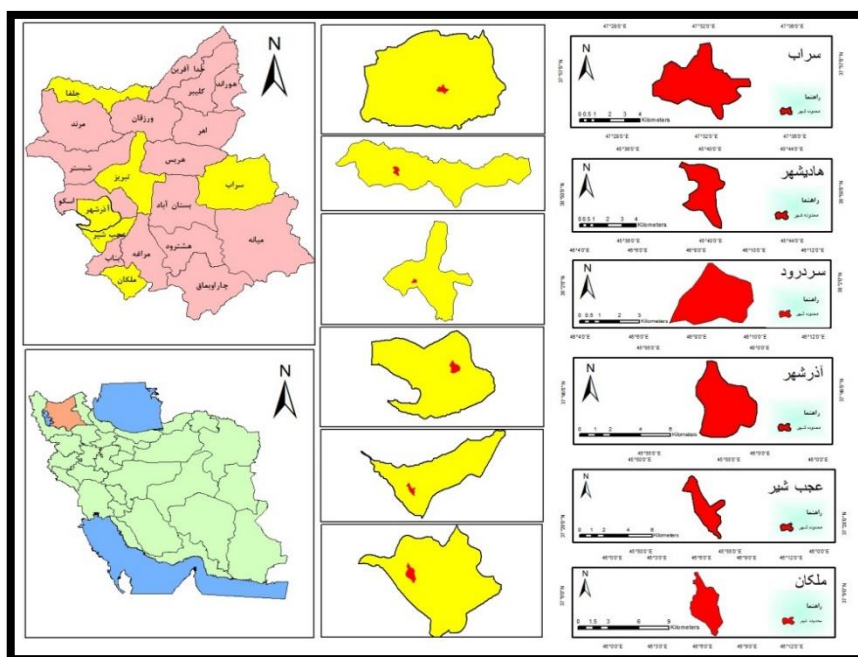
$$C = \frac{Eli85}{Eli75} - \frac{ERi85}{ERi75}$$

Eli = اشتغال بخش A در اقتصاد محلی

۲.۱. محدوده مورد مطالعه

استان آذربایجان شرقی با حدود ۳/۹ میلیون نفر جمعیت، ششمین استان از لحاظ تعداد جمعیت در کشور است و میزان ۴/۸۹ درصد از جمعیت ایران است. آذربایجان شرقی با رشد جمعیت ۰/۹۷ در مقایسه با رشد متوسط جمعیت کشوری ۱/۲۴ دارای نرخ رشد جمعیت کمتر از متوسط کشوری بوده است. بر اساس آخرین تقسیمات سیاسی در سال ۱۳۹۵، آذربایجان شرقی دارای ۲۱

- 1 Rank - Size
- 2 Entropy Index
- 3 Elasticity Index
- 4 Location Quotient
- 5 Shift-Share Analysis

شکل ۲. نقشه جغرافیایی موقعیت شهرهای مورد مطالعه در استان آذربایجان شرقی. منبع: نگارندگان، ۱۳۹۸

جدول ۱. روند تغییرات نخست شهری طی ۹۰-۵۵

۱۳۹۰	۱۳۸۵	۱۳۷۵	۱۳۶۵	۱۳۵۵		-
۱۴۹۴۹۹۸	۱۳۹۸۰۶۰	۱۱۹۱۰۴۳	۹۷۱۴۸۲	۵۹۷۹۷۶		جمعیت شهر اول
۱۶۲۲۷۵	۱۴۹۹۲۹	۱۳۲۳۱۸	۱۰۰۶۷۹	۶۵۱۷۲		جمعیت شهر دوم
۹/۲۱	۹/۳۲		۹	۹/۶	۹/۱۷	شاخص نخست شهری
	-		-	-	-	شهر کوچک رتبه
۳۵/۳۳	۳۳		۳۲/۴	۲۸/۹	۳۲/۵	۷ سراب
۳۷/۴۵	۳۷/۹		۳۷/۶	۳۶/۸	۳۰/۴	۸ آذرشهر
۴۸/۸۹	۴۸/۹		۴۶/۱	۴۰/۴	۳۹/۲	۹ هادی شهر
۵۵/۶۶	۵۶		۷۲	۶۹/۵	۵۷	۱۱ سردرود
۵۶/۸۸	۵۲/۱		۵۱/۵	۵۷/۴	۳۷/۳	۱۰ عجب شیر
۵۹	۵۶/۶		۵۹/۱	۶۰/۷	۵۳	۱۲ ملکان

منبع: نگارندگان بر اساس داده‌های مرکز آمار ۱۳۹۰

جدول ۲. جمعیت موجود و جمعیت مدلی ۱۳۹۰

جمعیت مدلی (p2)	رتبه (rb)	جمعیت	شهر
۱۴۹۴۹۹۸	۱	۱۴۹۴۹۹۸	تبریز (p1)
۲۱۳۵۷۱	۷	۴۴۸۴۶	سراب
۱۸۶۸۷۴	۸	۳۹۹۱۸	آذرشهر
۱۶۶۱۱۰	۹	۳۰۵۷۵	هادی شهر
۱۴۹۴۹۹	۱۰	۲۶۸۵۶	سردرود
۱۳۵۹۰۸	۱۱	۲۶۲۸۰	عجب شیر
۱۲۴۵۸۳	۱۲	۲۵۳۱۲	ملکان

منبع: نگارندگان بر اساس داده‌های مرکز آمار ۱۳۹۰

در سال ۹۰

شده است. این شهرها تا سرشماری ۸۵ رشد مثبتی داشته و هیچکدام از اینها رشد منفی را تجربه نکرده‌اند اما در سرشماری ۹۰ عجب شیر به دلیل مهاجرت رشد منفی را تجربه کرده است آمار بقیه شهرها از رشد بالایی حکایت می‌کند. از طریق ضریب کشش‌پذیری می‌توان میزان انعطاف‌پذیری و توان جمعیتی کانون‌های شهری را در یک منطقه و نسبت به کل منطقه محاسبه و تحلیل کرد (فنی، ۱۳۸۲: ۷۸).

معیار کشش‌پذیری عدد یک و بالاتر است. ضریب کشش‌پذیری تمام شهرهای کوچک استان به استثنای هادی‌شهر در دوره ۷۵-۶۵ بالای یک بوده و بر مهاجرپذیری و نرخ رشد طبیعی بالا دلالت دارد. در دوره ۸۵-۷۵ این ضریب برای تمام شهرهای کوچک استان عدد بالای یک را نمایان می‌سازد که مثبت بودن روند جمعیت-پذیری آنهاست و در دوره ۹۰-۸۵ به استثنای عجب‌شیر تمایی شهرها عدد بالای یک را نشان می‌دهند که بر وجود پتانسیل‌های اقتصادی و اجتماعی این شهرها دلالت داشته و نیاز به سرمایه‌گذاری‌هایی جهت جذب جمعیت اطراف خود و نیز جلوگیری از مهاجرت‌های شهری می‌باشد (جدول شماره ۵).

شهر اول ۳۵ برابر شهر سراب جمعیت داشته و تمرکزگرایی شدید جمعیتی را در شهر اول نشان می‌دهد. طبق جدول تغییرات نخست شهری، شهرهای کوچک استان رتبه‌های ۷ تا ۱۲ را به خود اختصاص داده‌اند که با توجه به مدل رتبه و اندازه جمعیت شهرهای کوچک استان می‌بایستی $\frac{1}{7}$ تا $\frac{1}{12}$ شهر تبریز می‌بود که این امر اتفاق نیفتاده است.

بطوری که جمعیت شهر سراب که بزرگترین شهر کوچک استان است در سال ۹۰، ۴۴۸۴۶ نفر بوده است که بر طبق قاعده رتبه و اندازه می‌بایستی این عدد، رقم ۲۱۳۵۷۱ می‌بود که این امر حاکی از عدم تعادل در توزیع جمعیت در سطح منطقه می‌باشد. همچنین شهرهای کوچک دیگر استان نیز از این امر مستثنی نبوده و جمعیت مدلی آنها با جمعیت موجود همخوانی ندارد (جدول ۱ و ۲).

جدول شماره (۳) تعداد و درصد جمعیت شهرهای کوچک را از سال ۱۳۳۵ تا ۱۳۹۰ نسبت به کل جمعیت شهری استان نشان می‌دهد. با توجه به این جدول در سال ۳۵ تنها دو شهر مراغه و میانه جز شهرهای کوچک بشمار می‌آید و در سال‌های بعد تعداد این شهرها با افزایش یا کاهش مواجه بود که در سال ۹۰ تعداد ۶ شهر با $\frac{7}{51}$ درصد رسیده است. همچنین در جدول شماره ۴ روند تحولات جمعیتی شهرهای کوچک از سال ۵۵ به بعد بررسی

جدول ۳. تعداد و جمعیت شهرهای کوچک استان

شهرهای ۲۵ تا ۵۰ هزار نفر	درصد (سهم از کل)	جمعیت	تعداد	سال
مراغه - میانه	۷/۹	۳۶۵۵۱	۲	۱۳۳۵
میانه	۴/۳۳	۲۸۴۴۷	۱	۱۳۴۵
مرند - میانه - اهر - بناب	۱۳/۴	۱۳۳۵۳۹	۴	۱۳۵۵
بناب - سراب - آذرشهر	۶/۷	۱۰۵۸۲۷	۳	۱۳۶۵
سراب - آذرشهر	۳/۴	۶۸۳۰۳	۲	۱۳۷۵
سراب، آذرشهر، هادیشهر، عجبشیر، ملکان، سردرود	۵/۶۰	۱۳۴۴۹۱	۶	۱۳۸۵
سراب، آذرشهر، هادیشهر، سردرود، عجبشیر، ملکان	۷/۵۱	۱۹۳۷۸۷	۶	۱۳۹۰

منبع: نگارندگان بر اساس داده‌های مرکز آمار ۱۳۹۰

جدول ۴. روند تحولات جمعیتی شهرهای کوچک طی سالهای ۱۳۵۵-۱۳۹۰

شهر	۱۳۵۵		۱۳۶۵		۱۳۷۵		۱۳۸۵		۱۳۹۰	
	جمعیت	نرخ رشد	جمعیت	نرخ رشد	جمعیت	نرخ رشد	جمعیت	نرخ رشد	جمعیت	نرخ رشد
سراب	۱۸۳۶۱	۰/۷۴	۳۳۵۵۲	۶/۲۱	۳۶۷۱۹	۰/۹۱	۴۲۳۳۵	۱/۴۳	۴۴۸۴۶	۱/۸۰
آذرشهر	۱۹۶۵۳	۲/۵۲	۲۶۳۹۰	۲/۹۹	۳۱۶۵۱	۲/۵۳	۳۶۸۰۱	۱/۵۱	۳۹۹۱۸	۲/۵۴
هادی شهر	۱۵۲۳۶	۱۵/۳۴	۲۴۰۱۵	۴/۶۶	۲۵۸۲۲	۰/۷۳	۲۸۵۵۵	۱/۰۱	۳۰۵۷۵	۲/۱۳
سردرود	۱۰۴۸۲	۳/۷۹	۱۳۹۶۹	۲/۹۱	۱۶۵۱۷	۱/۶۹	۲۴۹۳۲	۴/۲۰	۲۶۸۵۶	۲/۳۲
عجبشیر	۱۶۰۲۵	۹/۷۹	۱۶۸۹۸	۰/۵۳	۲۳۱۲۳	۳/۱۹	۲۶۸۴۷	۱/۵۱	۲۶۲۸۰	-۰/۶۶
ملکان	۱۱۱۹۷	۲/۴۸	۱۵۹۹۸	۳/۶۳	۲۰۱۲۴	۲/۳۳	۲۴۶۸۰	۲/۰۶	۲۵۳۱۲	۰/۷۹

منبع: نگارندگان بر اساس داده‌های مرکز آمار ۱۳۹۰

جدول ۵. ضریب کشش پذیری شهرهای کوچک استان جایگاه شهرهای کوچک استان بر اساس ضریب کشش پذیری

شهر	ضریب کشش پذیری ۶۵-۷۵	ضریب کشش پذیری ۷۵-۸۵	ضریب کشش پذیری ۸۵-۹۰
سراب	۱,۱۵	۱,۷۸	۲,۷۲
آذرشهر	۲,۵۶	۱,۸۸	۳,۸۴
هادی شهر	۰,۹۲	۱,۲۶	۳,۲۲
سردرود	۲,۱۵	۵,۲۵	۳,۵۱
عجبشیر	۴,۰۷	۱,۸۸	-۱
ملکان	۲,۹۷	۲,۵۷	۱/۱۹

منبع: نگارندگان بر اساس داده‌های مرکز آمار ۱۳۹۰

می‌دهد. در کل اعداد بدست آمده از مدل آنتروپی در دوره‌های زمانی ۷۵-۸۵ نشانه روند نامتعادل توزیع جمعیت در کانون‌های شهری است که بدون احتساب شهرهای کوچک این روند نامتعادل تر می‌شود که از مهمترین این دلایل تمرکزگرایی جمعیتی در کلانشهر تبریز می‌باشد و در سال ۹۰ اعداد بدست آمده روند متعادل تری را نشان می‌دهد که سرمایه‌گذاری و احداث شهرک‌های صنعتی در شهرهای کوچک و میانی از دلایل مهم جلوگیری از جمعیت‌گریزی از این شهرها شده است (جدول ۶).

جدول ۶. ضریب آنتروپی شهرستان‌های استان

سال	۱۳۷۵	۱۳۸۵	۱۳۹۰
شهرهای استان	۰/۵۰۶	۰/۴۹۰	۰/۵۰۰
بدون احتساب شهرهای کوچک استان	۰/۴۱۵	۰/۴۱۱	۰/۴۸۲

منبع: نگارندگان بر اساس داده‌های مرکز آمار ۱۳۹۰

با در نظر گرفتن تمام شهرهای استان ضریب آنتروپی در سال‌های ۱۳۷۵ و ۱۳۸۵ کمتر از یک را نشان می‌دهد که نشانه عدم تعادل است این در حالی است که بدون احتساب شهرهای کوچک استان این رقم تا حدود زیادی کاهش پیدا می‌کند، به طوری که آنتروپی نسبی استان در سال ۷۵ با احتساب کل شهرهای استان ۰/۵۰۶ و بدون احتساب شهرهای کوچک به رقم ۰/۴۱۵ کاهش پیدا می‌کند. در سال ۸۵ آنتروپی نسبی به رقم ۰/۴۹۰ کاهش پیدا کرده که بدون احتساب شهرهای کوچک به رقم ۰/۴۱۱ نزول پیدا می‌کند، که این نشان‌دهنده روند نامتعادل توزیع جمعیت شهرهای استان می‌باشد. در سال ۹۰ آنتروپی رقم بالاتری را نسبت به ۸۵ نشان می‌دهد که این رقم حاکی از جذب جمعیت شهرها و کاهش مهاجرت شهری می‌باشد. آنتروپی بدون احتساب شهرهای کوچک رقم ۰/۴۸۲ را نشان می‌دهد که این عدد هم نسبت به سالهای قبل رقم بالایی را نشان

ارزیابی کارکرد اقتصادی شهرهای کوچک استان

کاهش زیاد شاغلین مواجه شده است. ولی در بقیه شهرهای کوچک این بخش افزایش اندکی را نشان می دهد. بخش صنعت تنها در دو شهر آذرشهر و سردرود در سال ۷۵ به عنوان اقتصاد پایه بوده و بیشتر شاغلین این دو شهر در بخش صنعت مشغول بکار بودند، که دلایل آن نزدیکی سردرود به کلانشهر منطقه و اشتغال ساکنین آن در شهر تبریز و بالا بودن میزان اشتغال صنعتی آذرشهر نیز به دلیل استقرار شهرک های صنعتی در این شهرستان می باشد. بطوری که در سردرود ۶۳/۵ درصد از کل شاغلین، به صنعت اشتغال داشته و این بخش در آذرشهر ۴۳ درصد از شاغلین را به خود اختصاص می دهد. اشتغال در بخش صنعت در سال ۸۵ در شهرهایی مثل سراب، هادیشهر و ملکان نسبت به سال ۷۵ ارقام بالاتری را نشان می دهد، و در دیگر شهرها اشتغال در این بخش در سال ۸۵ حاکی از اندکی کاهش در مقایسه با سال ۷۵ می باشد.

شهرها اعم از بزرگ، میانی و کوچک دارای تأثیرات و کارکردهایی در زمینه های اقتصادی در سطوح ملی، منطقه ای و محلی هستند. در این بررسی برای شناسایی و ارزیابی میزان توانایی و قابلیت اقتصادی شهرهای کوچک از روش ضریب مکانی استفاده شده است. این روش برای شناسایی بخش پایه و غیرپایه در مناطق و شهرهای مختلف به کار می رود (زیاری، ۱۳۸۸:۱۱۸). در صورتی که عدد بدست آمده مساوی یک باشد، شهر از حیث اقتصادی خودکفاست، اگر بزرگتر از یک باشد، شهر صادر کننده کالا و خدمات است و اگر کوچکتر از یک باشد، شهر وارد کننده می باشد (فتی، ۱۳۸۲:۱۱۰). با توجه به این، ارقامی که در بخش کشاورزی از شهرهای کوچک استان بدست آمده، نشان می دهد که این بخش در هیچ یک از شهرهای کوچک استان فعالیت پایه محسوب نمی شود و حتی در سال ۸۵ در شهرهایی مثل هادیشهر و سردرود، این بخش با

جدول ۷. درصد شاغلین بخش های سه گانه اقتصاد در شهرهای کوچک استان در سال های ۸۵-۱۳۷۵

شهرها بخش	سراب		آذرشهر		عجبشیر		هادیشهر		سردرود		ملکان	
	۷۵	۸۵	۷۵	۸۵	۷۵	۸۵	۷۵	۸۵	۷۵	۸۵	۷۵	۸۵
کشاورزی	۱۴,۶۸	۱۵,۷	۸,۸۵	۱۱	۱۱,۰۴	۸,۵	۶,۶	۴,۳	۹,۰۱	۱,۲	۱۳,۳۴	۹,۴۳
صنعت	۲۱,۱۳	۲۹	۴۳,۸۲	۴۱,۱۵	۳۰,۸۹	۲۴,۴	۲۰,۲۵	۲۳,۶	۶۳,۰۵	۴۲,۲	۲۳,۵۴	۲۷,۱۲
خدمات	۶۳,۲۵	۵۱,۱	۴۶,۳۹	۴۲,۴	۵۶,۹۱	۶۳,۵	۷۳,۳	۶۵	۲۶,۵۳	۵۱	۶۲,۱۳	۵۸,۴۶

منبع: نگارندگان بر اساس داده های مرکز آمار ۱۳۹۰

ضریب مکانی بدست آمده از بخش خدمات نشان می دهد که در سال ۷۵ به استثنای شهر سردرود، بخش خدمات در تمامی شهرها فعالیت پایه می باشد و جنبه خدماتی بودن این شهرها بر دیگر نقش ها برتری دارد که اعداد بدست آمده نمایانگر این است. در سال ۸۵ بخش خدمات در تمامی شهرهای کوچک استان، فعالیت پایه بوده و نقش خدماتی در این شهرها غالب بوده است. با توجه به ارقام ضریب مکانی در دو دوره ۷۵-۸۵ در بخشهای مختلف اقتصادی، چنین بنظر می رسد که در شهرهایی که پتانسیل های صنعتی وجود دارد، سرمایه گذاری هایی انجام گرفته، بطوری که تمام شهرهای کوچک استان در سال ۸۵ نسبت به سال ۷۵ از افزایش رقم شاغلان بخش صنعتی حکایت دارد و این به دلیل سرمایه گذاری های انجام گرفته در این شهرهاست که می تواند زمینه های مناسبی برای تمرکززدایی از کلانشهر تبریز به حساب آید.

آید.

جدول ۸: ضریب مکانی شهرهای کوچک استان در سالهای ۸۵-۷۵

شهرها بخش	سراب		آذرشهر		عجبشیر		هادیشهر		سردرود		ملکان	
	۸۵	۷۵	۸۵	۷۵	۸۵	۷۵	۸۵	۷۵	۸۵	۷۵	۸۵	۷۵
کشاورزی	۰,۵۷۲	۰,۷۶۵	۰,۲۴۸	۰,۵۳۶	۰,۳۱۱	۰,۴۱۴	۰,۱۶۰	۰,۲۵۴	۰,۰۵۸	۰,۳۷۶	۰,۴۶	
صنعت	۰,۵۶۸	۰,۸۰۱	۱,۱۸۱	۱,۱۴۶	۰,۸۳۲	۰,۶۷۴	۰,۶۵۱	۱,۷	۱,۱۶۵	۰,۶۳۴	۰,۷۴۹	
خدمات	۱,۷۶۵	۱,۳۱۰	۱,۲۹۵	۱,۰۸۷	۱,۵۸۹	۱,۶۲۸	۲,۰۴۷	۱,۶۶۶	۰,۷۴۱	۱,۷۳۵	۱,۵	

منبع: نگارندگان بر اساس داده‌های مرکز آمار ۱۳۹۰

شهرهای کوچک استان این ضریب به غیر از شهر سردرود مثبت بوده و صعودی بودن این بخش را نشان می‌دهد. در این بخش بیشترین رشد را شهر سراب و کمترین آن را عجبشیر داشته است. تنها بخشی که در استان روند مثبت داشته، بخش خدمات بوده که ضریب ۰/۱۱۲ را دارا می‌باشد.

این بخش در تمامی شهرهای کوچک به جزء شهر سراب روند صعودی داشته است، که به دلایل چندی نظیر افزایش سرمایه‌گذاری‌ها در بخش صنعت و کشاورزی، میزان شاغلین بخشهای دیگر افزایش یافته و در نتیجه در این شهر ضریب اقتصادی بخش خدمات کاهش یافته است. افزایش صنعت در شهرهای میانی و کوچک نشانگر مثبت بودن روند تمرکززدایی از کلانشهر تبریز بوده و همچنین حاکی از دخیل کردن تمام شهرها در روند توسعه استان می‌باشد.

روند ساختار اقتصادی استان و شهرهای کوچک در طی دهه ۸۵-۷۵ با استفاده از روش تغییر سهم، مورد بررسی و تحلیل قرار گرفته است. این روش تفاوت رشد بخش‌های اقتصادی استان و شهر را در مقایسه با رشد بخشها در سطح اقتصاد مرجع بررسی می‌کند. این تفاوتها ممکن است مثبت یا منفی باشد که معرف روند صعودی و نزولی آن است (زیاری، ۱۳۸۱:۱۲۳). اقتصاد مرجع می‌تواند استان نسبت به کشور و یا شهر نسبت به کل استان بررسی شود. به این ترتیب می‌توان گفت که اقتصاد استان ضریب مثبت ۰/۲۶۲ داشته و در نتیجه روند اقتصاد استان صعودی بوده است، که در جدول شماره ۹ با علامت A نشان داده شده است. بخش کشاورزی در استان روند منفی داشته و دارای ضریب ۰/۲۴۹- بوده است. شهرهای هادی‌شهر و سردرود نیز طبق این مدل ضریب منفی را نشان می‌دهند، ولی در دیگر شهرها این ضریب مثبت بوده و روند صعودی را نشان می‌دهد. روند رشد بخش صنعت منفی بوده و نزولی بودن رشد آن در کل استان با ضریب ۰/۰۳۲- نمایان است.

جدول شماره ۹. تغییر - سهم استان و شهرهای کوچک

Shift Share Analysis						نرخ رشد بخشهای اقتصادی (S)	نرخ رشد کل اشتغال در استان (A)	بخش‌های اقتصادی
ملکان	سردرود	هادیشهر	عجبشیر	آذرشهر	سراب			
۰,۱۴۳	-۰,۷۷۸	-۰,۱۴۳	۰,۱۹۲	۰,۹۱۴	۰,۶۸۹	-۰,۲۴۹	۰,۲۶۲	کشاورزی
۰,۶۵۲	-۰,۰۵۶	۰,۷۹۷	۰,۰۰۶	۰,۲۳۸	۰,۹۵۱	-۰,۰۳۲	۰,۲۶۲	صنعت
۰,۱۶۳	۲,۰۲۴	۰,۱۶۷	۰,۳۷۰	۰,۰۴۲	-۰,۰۸۹	۰,۱۱۲	۰,۲۶۲	خدمات

منبع: نگارندگان بر اساس داده‌های مرکز آمار ۱۳۹۰

ما در

ا

۴. بحث و نتیجه‌گیری

نگاه به آینده و توسعه منطقه‌ای مفهومی ساختار یافته با رویکردی نوین در ترسیم سند چشم انداز منطقه‌ای محسوب می‌گردد. از نظر سازمان ملل شهرهای میانی و کوچک نقش اساسی در توسعه متوازن شهرها و کلانشهرها دارند. این قاعده در شهرهای کوچک استان آذربایجان شرقی نیز نمی‌تواند از آن مستثنی باشد. در پژوهش حاضر دو معیار جمعیت و اشتغال در بررسی جایگاه شهرهای کوچک در سازماندهی فضایی و توسعه منطقه‌ای آذربایجان شرقی مورد بررسی قرار گرفت. در این استان با پدیده نخست شهری شدیدی با فاصله چند برابری نسبت به شهر دوم مواجه هستیم. شهرهای کوچک استان در صورت برنامه‌ریزی صحیح و با ارائه امکانات و خدمات زیرساختی، تقویت و توسعه فعالیت‌های اقتصادی از طریق سرمایه‌گذاری و مشوق‌های لازم می‌تواند به تعادل توسعه‌ای منطقه کمک نمایند. این موضوع می‌تواند منجر به ایجاد فرصت‌های شغلی و خدماتی در شهرهای کوچک و میانی شود و مانع از سرریز و تراکم جمعیتی بیشتر در کلانشهر تبریز شده و شکوفایی شهرهای کوچک را به دنبال داشته باشد. نتایج تحقیق نشان می‌دهد؛ تعداد شهرهای کوچک استان با جمعیت ۲۵ تا ۵۰ هزار نفر که شامل شش شهرستان؛ سراب، آذرشهر، هادیشهر، عجبشیر، سردرود و ملکان است ۷٫۵۱ درصد از کل جمعیت استان را به خود اختصاص داده‌اند. متوسط نرخ رشد سالانه جمعیت شهرهای مذکور در سال‌های ۹۰-۱۳۸۵، ۱٫۴۸ درصد در سال بوده است. این امر، نه تنها بالاتر از نرخ رشد جمعیت استان بوده، بلکه از نرخ رشد جمعیت مرکز استان نیز بالاتر است. بر اساس محاسبات ضریب کشش‌پذیری این شهرها، بیشترین نرخ آن مربوط به آذرشهر می‌باشد. علت این رشد، وجود شهرک‌های صنعتی قوی در حاشیه آن که به عنوان جاذب جمعیت عمل می‌کنند

است. این ضریب نشان می‌دهد، شهرهای کوچک استان از توان بالایی جذب جمعیت برخوردارند. براساس محاسبات مدل آنتروپی، این ضریب در سال ۹۰ برای کل استان ۰/۵۰۰ بوده که بدون احتساب شهرهای کوچک این عدد به ۰/۴۸۲ کاهش پیدا می‌کند. با این وجود، چنانچه کارکرد این شهرها نادیده گرفته شود، استان از تعادل و توازن جمعیتی در مراکز شهری فاصله می‌گیرد.

بر اساس مدل‌های اقتصادی در شهرهای کوچک استان، بخش خدمات بعنوان اقتصاد پایه مطرح است که در همه شهرها رقمی بالایی یک را نشان می‌دهد. بخش صنعت در شهرهایی چون آذرشهر و سردرود فعالیت پایه محسوب می‌گردد. محاسبات تغییر سهم نشان می‌دهد که بخش صنعت و کشاورزی در سطح استان سیر نزولی داشته و بخش خدمات رشد بیشتر و صعودی را به دنبال داشته است. افزایش درصدی نرخ رشد بخش خدمات نشان می‌دهد، این شهرها توانسته‌اند ارتباط فضایی خود با روستاهای پیرامون خود را حفظ کرده و تاحدودی از روند مهاجرت بی‌رویه جلوگیری نمایند.

بر اساس این ضریب بخش کشاورزی روندی نزولی در شهرهایی چون هادیشهر و سردرود را نشان می‌دهد. این ضریب در شهرها دیگر عددی مثبت و روند صعودی دارد. بخش صنعت نیز به غیر از سردرود در تمامی شهرهای کوچک استان روند صعودی داشته است. بخش خدمات نیز بجز شهر سراب در تمامی شهرها روند صعودی دارد. نتایج این ضرایب نشانگر مثبت بودن روند تمرکززدایی از شهر تبریز است. همچنین شهرهای کوچک می‌توانند به توزیع کارکردهای اقتصادی متناسب با ساختار شهری و جمعیتی خود اقدام کنند و در بهبود و توسعه منطقه و حوزه نفوذ خود مؤثر واقع شوند. همانطور که در سایر تحقیقات پژوهشی به نقش مثبت این شهرها در رابطه با روستاهای

پیرامون خود تاکید شده است در این تحقیق نیز این نتیجه حاصل شد. چرا که مطابق نتایج بدست آمده و بررسی مدل‌های صورت گرفته از وجود یک ارتباط فضایی متعادل بین روستاها حکایت دارد و این شهرها تا حدود زیادی به نسبت توان کشش‌پذیری خود توانسته‌اند مهاجرت بی‌رویه به شهرهای بزرگ را کاهش دهند.

فهرست منابع

ایرانی هریس، صیاد؛ ولی شریعت‌پناهی، مجید؛ رحمانی، بیژن. ۱۳۹۸، "تحلیل چالش‌ها، راهکارها و ارائه مدل مطلوب جذب گردشگران خارجی (مورد مطالعه: شهر تبریز)". *جغرافیا و مطالعات محیطی*، ۸ (۳۱)، صص ۷۳-۸۸.

ابراهیم‌زاده، عیسی؛ صحرائی جویباری، احمد، ۱۳۹۳، "تحلیلی بر نقش شهرهای کوچک در تمرکز زدایی و توسعه منطقه‌ای با بهره‌گیری از مدل تصمیم‌گیری چند معیاره FuzzYANP و FuzzyVIKOR مطالعه موردی: جایگاه شهر کوچک جویبار در استان مازندران"، *فصلنامه برنامه‌ریزی فضایی (جغرافیا)*، تابستان ۹۳، شماره ۱۳، صص ۳۷-۵۴.

امکچی، حمیده، ۱۳۸۳، "شهرهای میانی و نقش آنها در چارچوب توسعه ملی"، *مرکز مطالعات و تحقیقات شهرسازی و معماری ایران*.

باقری، اشرف‌السادات، ۱۳۷۵، "نقش شهرهای میانی در توسعه ناحیه‌ای"، رساله دکتری، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، گروه جغرافیا، دانشگاه تربیت مدرس تهران.

حکمت‌نیا، حسن و موسوی، میرنجف، ۱۳۸۵، "کاربرد مدل در جغرافیا با تأکید بر برنامه‌ریزی شهری و ناحیه‌ای"، انتشارات علم نوین، یزد.

زبردست، اسفندیار؛ رضاپور، امین، ۱۳۹۳، انتخاب شهر کوچک برای توسعه منطقه‌ای با استفاده از مدل فرآیند تحلیل شبکه‌ای ANP در محدوده مجموعه شهری آمل، بابل، ساری و قائمشهر، *مطالعات و پژوهش‌های شهری و منطقه‌ای*، شماره ۲۶، صص ۴۲-۲۳.

زنگی آبادی، علی، حکمت‌نیا، حسن و موسوی، میرنجف، ۱۳۸۶، "بررسی جایگاه شهرهای میانی در سازماندهی فضایی و توسعه منطقه-ای استان آذربایجان شرقی"، *دو فصلنامه اندیشه جغرافیایی*، سال اول، شماره اول، صص ۶۵-۴۵.

زیاری، کرامت اله، ۱۳۸۴، *برنامه‌ریزی کاربری اراضی شهری*، انتشارات دانشگاه یزد.

زیاری، کرامت اله، ۱۳۸۹، *اصول و روش‌های برنامه‌ریزی منطقه‌ای*، انتشارات دانشگاه تهران.

زیاری، کرامت اله، تقی اقدم، جعفر، ۱۳۸۷، "عملکرد شهر میانی خوی در توسعه فضایی استان آذربایجان غربی"، *پژوهش‌های جغرافیایی*، شماره ۶۳، بهار ۸۷، صص ۲۸-۱۵.

صفرعلی‌زاده، اسماعیل، ۱۳۸۵، *ماکو در سلسله مراتب شهری استان آذربایجان غربی*، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد مرند.

طالب زاده، حسین، ۱۳۸۴، *نقش شهرهای کوچک در توسعه فضایی استان آذربایجان غربی*، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه تبریز

عابدین درکوش، سعید، ۱۳۷۲، *درآمدی بر اقتصاد شهری*، مرکز نشر دانشگاهی، تهران

فنی، زهره، ۱۳۸۲، "شهرهای کوچک رویکردی دیگر در توسعه منطقه‌ای"، انتشارات سازمان شهرداری‌های کشور، چاپ اول، تهران

فنی، زهره، ۱۳۷۸، "بررسی کارکردهای شهری کوچک در توسعه منطقه‌ای (نمونه موردی: استان خوزستان)". *پژوهش‌های جغرافیایی*، شماره ۴۷، صص ۴۹-۵۵.

قدیری معصوم، مجتبی، سید علی بدری و حسنعلی فرخی سبکبار و علی قنبری نسب، ۱۳۹۳، "دگرگونی اقتصاد کشاورزی و شکل‌گیری پدیده روستانشینی شهری و روستاگرایی شهرستان رباط کریم"، **فصلنامه اقتصاد فضا و توسعه روستایی**، سال سوم، پیاپی ۹، شماره ۳، صص ۸۱-۶۳.

معاونت توسعه کارآفرینی و اشتغال، ۱۳۹۵، "خلاصه مطالعات و اقدامات طرح توسعه کسب و کار و اشتغال پایدار (تکاپو) استان آذربایجان شرقی"، دبیرخانه طرح تکاپو - امید بنام وزارت تعاون، کار و رفاه اجتماعی.

مرکز آمار ایران، ۱۳۷۵، "نتایج تفصیلی استان آذربایجان شرقی"، سرشماری نفوس و مسکن ۱۳۷۵، سازمان برنامه و بودجه، تهران

مرکز آمار ایران، ۱۳۸۵، "نتایج تفصیلی استان آذربایجان شرقی"، سرشماری نفوس و مسکن ۱۳۸۵، سازمان برنامه و بودجه، تهران

میکانیک، جواد؛ پیراهش، نیره سادات؛ وفایی فرد، مهدی، ۱۳۹۸، "شهرهای کوچک و توسعه پایدار سکونتگاه‌های پیرامونی کورد: شهر خوسف"، **فصلنامه توسعه فضاهای پیراشهری**، بهار و تابستان ۱۳۹۸، سال اول، شماره ۱، صص ۲۸-۱۹.

نصیری، اسماعیل، ۱۳۹۰، "تحلیلی بر دلایل مهاجر فرستی شهرهای کوچک (مطالعه موردی، شهر قیدار)"، **نشریه مطالعات و پژوهش‌های شهری و منطقه‌ای**، سال سوم، شماره یازدهم، صص ۱۳۰-۱۱۹.

نوری، هدایت الله زمان آبادی؛ سید حسن، حسینی ابری؛ خادمی، حسین. ۱۳۸۸ "نقش شهرهای کوچک در تعادل بخشی نظام سکونتگاهی روستایی استان یزد"، **جغرافیا و توسعه**، شماره ۱۳، صص ۶۱-۷۷.

Bhishna Nanda Bajracharya, 1995. "Promoting Small Towns for Rural Development: A View from Nepal", *Asia-Pacific Population Journal*, Vol. 10, No. 2, June 1995, pp. 27-50, www.unescap.org/appj.asp

Tasi, Yu. Hsin, 2005, "Quantifying Urban form Compactness Versus Sprawl", *Urban Studies*, Vol. 42, No. 1, 141-161.

A Study of the Role of Small Towns in Spatial Organization and Regional Development (Case study: Small Towns of East Azerbaijan Province)

Sayyad Irani Heris^{*1}, PhD of Geography and Urban Planning, Geopolitical Department, Research Institution of National Security, Supreme National Defense University, Tehran, Iran

Mehdi Majidi^b, M.A. of Geography and Urban Planning Department, Faculty of Planning and Environmental Sciences, Tabriz University, Tabriz, Iran

Heidar Kheirolahi^c M A in Geography and Urban Planning Department, Faculty of Humanities, Science and Research Branch, Islamic Azad University, Tehran, Iran

Received: 17 April 2020

Accepted: 4 June 2020

Abstract

Hierarchical status and impact of small towns in the urban network may result in a balanced distribution of population and preventing its concentrating. Small towns provide various opportunities for economic and social development in the area which consequently reduces the migration and change the destination of the migrants from larger urban centers. Also, these cities play a role of the central market for rural hinterlands, while providing services for the rural area, they are considered as an important stimulus in promoting economic growth of the surrounding rural areas. The aim of this article is to study the performance of small towns in spatial development of East Azarbaijan Province. The research method is descriptive and analytical and quantitative models have been used to study the role of small towns. Population models show that small towns of the province have capacities for population elasticity. Also, economic models suggest that in most towns, service sector is the high proportion of the total labor. In small towns of the province the industry sector has experienced growth in the number of labor in 1375-85 periods.

Keywords: Small Town, Spatial Development, Urban Network, East Azarbaijan Province

^{*1} Corresponding Author: email: s.irani83@yahoo.com

To cite this article:

Irani Heris, S. Majidi, M. & Kheirolahi, H. (2020). A study of the role of small towns in spatial organization and regional development (Case study: small towns of East Azerbaijan Province). Journal of Geographical Studies of Mountainous Areas, 1(1), 45-58. Doi:10.29252/gsma.1.1.45